

KULTÚRÁK TALÁLKOZÁSA KÖZÉP-ÁZSIÁBAN

Ismeretes, hogy az UNESCO programjában régóta fontos szerepet játszanak egyes kultúrákkal foglalkozó kutatások. Ezeket 1976 óta tervszerűen olyan területekre irányították, amelyeken a történelem folyamán vagy a jelenben nagyobb regionális és szubregionális kultúrák találkoztak egymással. E folyamatnak az UNESCO-nál korábbi előzményei is voltak. Így 1957 és 1966 között különösen az egyébként oktatási célkitűzésű „Major Project on Mutual Appreciation of Eastern and Western Cultural Values” c. program járult hozzá annak a tudatosításához, amit azután az UNESCO 19. közgyűlése 1976-ban Nairobiban „cselekvési elv”-ként le is szögezett: „A kultúrák belső hitelességét szükségszerűen ki kell egészíteni a kultúrák közötti párbeszéddel. Mert ha csak nem akarjuk megkockáztatni ilyen vagy olyan formában a nemzeti elzárkózás és szektáság bátorítását, akkor fontos leszögeznünk, hogy minden kultúra ki van téve széles nemzetközi keretben valamennyi többi kultúra hatásának. Így a (nemzeti) sajátosságot egyfelől és a kultúrák közötti kapcsolatokat másfelől egymást kiegészítő fogalmaknak tekintjük.” E cselekvési elvet végül is az UNESCO keretében folyó kultúra-kutatás deklarációja összegezi a következő formában: „A kulturális azonosságtudat megbecsülése és tiszteletben tartása”, mert — mint a program bevezetése hangsúlyozza — az UNESCO végső célja a kultúrák kölcsönös megértése és megbecsülése által a nemzetközi megértés és a béke megszilárdításának előmozdítása.¹

A kultúrák közötti kapcsolatok kutatási módszerének, fogalmi rendszerének és legfontosabb célkitűzéseinek kidolgozásával az UNESCO egy nemzetközi bizottságot és a Genfben működő Institut universitaire d'études du développement-t bízta meg. A bizottságnak szovjet, jugoszláv és magyar tagjai is voltak (elnöke finn, alelnöke szovjet tudós volt), s 1976-ban Belgrádban készítette el ajánlásait. Ennek során kísérletet tett a kultúra fogalmának meghatározására is. Két elgondolás merült fel: az egyik a „Kultúra” nagybetűvel, amely az intellektuális és művészeti alkotásra korlátozódik — a másik a „teljes kultúra”, amely „a gondolkodás, érzés és cselekvés többé-kevésbé formalizált módjainak összefüggő egésze, amelyet bizonyos számú ember elsajátít és megoszt egymással, s amely arra szolgál mind tárgyilag, mind jelképileg, hogy ezekből az emberekből sajátos, különálló közösséget hozzon létre.”²

Az UNESCO kultúrakutatási programja ezt a „teljes kultúra” fogalmat fogadta el alapjául, habár első hallásra is nyilvánvaló, hogy ez a „teljes kultúra”

¹ Introduction to Intercultural Studies. UNESCO, 1983. 5–7.

² Introduction to Intercultural Studies. UNESCO, 1983. 17.

csak „fél kultúra”, amennyiben csupán az emberi cselekvést foglalja magába, de annak eredményeit nem. Márpedig könnyen belátható, hogy a kultúra az emberi cselekvés alkotásait is fel kell ölelje mind tárgyi, mind intellektuális, mind társadalmi szinten. Nehezen lehet egyetérteni azzal a megfogalmazással is, hogy a kultúra célja, értelme csak az, hogy az emberekből sajátos, különálló közösségeket formáljon. Ha a belgrádi értekezlet résztvevői között az antik kultúra-fogalmaknak, köztük Protagoras kultúra-elméletének ismerői lettek volna, a „teljes kultúra”-nak sokkal „teljesebb” szemléletéhez juthattak volna el.

Protagoras kultúra-elméletét Platon eredeti mítosz formájában ismerteti.³ Valamikor csak istenek léteztek, halandó lények nem voltak. Amikor azután eljött a sors által meghatározott nap, amelyen meg kellett születniük, az istenek a föld méhében földből, tűzből s mindabból, ami e kettővel keveredik, megformálták őket s Prométheusra, a titánra s testvérére, Epimétheusra bízták, hogy lássák el őket képességekkel. Epimétheus rábeszélte Prométheust, hogy engedje át neki az elosztást, s azután munkához látott: az egyik élőlénynek erőt, a másiknak gyorsaságot, a kicsinyeknek szárnyat vagy földalatti lakást adott. Így kiegyenlítette a képességeket, hogy minden élőlény fennmaradhasson. De azután vette csak észre, hogy már az összes képességeket szétosztotta s ott maradt az ember minden nélkül. Prométheus, aki felülvizsgálta a képességek elosztását, már csak egyet tudott tenni: ellopta Héphaisztól és Athénétől, a két kézműves istentől, a *techné*-k tudását a tűzzel együtt. Így az ember már elő tudta teremteni éleletszükségeit, de védtelen volt az állatokkal, a természeti világgal szemben, mert *politike techné*-vel, a közösségek szervezésének ismeretével — amelynek fontos része a hadtudomány — nem rendelkezett. Megkísérelt ugyan közösségeket létrehozni, városokat alapítani, azonban ezek elpusztultak, mert az emberek igazságtalanok voltak egymáshoz, s nem tudtak összefogni. Ekkor Zeus attól félve, hogy az emberi nem teljesen kipusztul, elküldte Hermést, a kommunikáció istenét, hogy vigye el az embereknek a tisztességérzést, az igazságot és a jogot, hogy közöttük a kapcsolatok rendje kialakulhasson. Hermés megkérdezte, hogyan ossza szét ezeket az emberek között: egyenletlenül, mint a *techné*-k képességeit, amelyek mindegyikének birtoklása nem szükséges minden ember számára, amennyiben egy-egy orvos vagy iparos sok ember számára elég. Zeus válasza az volt, hogy a tisztességérzést, az igazságot és jogot egyenlően kell szétosztani az emberek között, hogy mindegyik egyformán részesedjék belőlük, mert egyébként emberi közösségek nem jöhetnek létre.

E mítosz értelme világos: az ember mint biológiai lény gyenge, csak a kultúra tudja fennmaradását biztosítani,⁴ s ez minden olyan készségét, képességét, alkotását magában foglalja, amelyek természeti környezetének és emberi közösségének kihívásaira választ tudnak adni. Nyilvánvaló, hogy ez az elképzelés sokkal inkább tartalmazza a „teljes kultúra” elméletét, s helyesebb úton jár a kultúra értelmének, céljának meghatározásában is. Nem véletlen, hogy ezt az elgondolást éppen a szofista mozgalom nagyszerű lendülete⁵ — a szofisták dolgozták ki, akik az intellektuális, a művészi, az anyagi és a társadalmi kul-

³ K. REINHARDT: Platons Mythen. Bonn 1927. 38 skk.

⁴ K. REINHARDT: i. m. 42.

⁵ Szabó Árpád kifejezése — Szabó ÁRPÁD: Sokrates és Athén. 63 skk. Protagoras mítoszaról, 48 Hippiasról. Budapest, 1948.

túra egységét vallották. Szinte szimbolikus megtestesítője volt ennek az elisi Hippias, aki Olympiában büszkén mondta el magáról, hogy minden, ami rajta van — pecsétgyűrűjétől perzsa ízlésű övéig, olajos üvegcséjétől a sarujáig — minden saját kezének munkája, ugyanúgy, mint költeményei és prózai művei vagy ritmus- és harmónia-elmélete és mnemotechnikai módszere, amely képessé tette, hogy egyszeri hallásra ötven nevet megjegyezzen. Protagoras kultúra-elmélete tartalmazza már a fejlődés gondolatát és felismeri a kultúra morális összetevőjét is, továbbá magában foglalja azt a fontos felismerést, hogy a kultúrának vannak közös és partikuláris elemei.

Nem korunk felfedezése a szűk körű intellektuális és művészi kultúra sem. Ez együtt jelenik meg az irodalom önálló művelésével s az elhivatott és hivatásos költő fellépésével. Horatius Mercurius-himnuszában az istent már mint ennek az intellektuális kultúrának a megteremtőjét ünnepli, még ha mellette illő helyet juttat a testkultúrának is:

Mercuri, facunde nepos Atlantis
qui feros cultos hominum recentum
voce formasti catus et decorae
more palaestrae,

te canam . . .

Az UNESCO szakértői bizottsága is érezte, hogy a „teljes kultúra” meghatározása egyoldalú, s ezért leszögezte, hogy kultúrát és társadalmat kapcsolatba kell hozni egymással, mert a társadalom nem más, mint a kultúra és az ember, s nem szabad elfelejtkezni arról — bármennyire közhely is —, hogy egy kultúra dinamizmusát az azt létrehozó s benne élő embercsoportok dinamizmusa határozza meg.⁶ E felismerés folyamánya a kultúrák felosztása mikro-, nemzeti, regionális és makro-kultúrákra, amelyek közül a mikro-kultúra egy mikro-társadalomnak (vagy különálló csoportnak), a nemzeti kultúra általában egy állam nemzeti társadalmának, a regionális egy regionális társadalomnak, míg a makro-kultúra vagy társadalmak egész rendszerének valamilyen közös elven (pl. kapitalizmuson) nyugvó uralkodó kultúrája, vagy hosszú történeti fejlődés során, közös alapokon, élénk kapcsolatokon létrejött, nagy területre kiterjedő kultúra (ilyen pl. az európai kultúra).⁷

E felosztás figyelmen kívül hagyja a kultúrák értékrendjét, azaz egy olyan kérdést, amely különösen a történeti fejlődés távlataiban alapvető fontosságú, de amelynek megoldásától még nagyon távol vagyunk. Ugyanakkor a kultúrák fejlődését az UNESCO-dokumentum külső és belső dinamizmussal magyarázza. Az első alatt két kultúra érintkezéséből származó mindenfajta egymásrahatást ért, amelyet a (helyettesítő, járulékos, szinkretisztikus, kultúrávesztő) folyamat és az eredmény (hasonulás, beolvadás, kihalás) szintjén egyaránt lehet vizsgálni. A belső dinamizmus szempontja a társadalom — kultúra egységéből kiindulva a társadalmi fejlődésből vezeti le az egyes kultúrák változásait.⁸ E két szemlélet bizonyára együtt vezethet csak helyes eredményre, amelyet azonban a kulturális azonosságtudat és az *ethnos*-központúság szemlélete erősen befolyásolhat, amennyiben az első más kultúrák és társadalmak megismerését

⁶ Introduction to Intercultural Studies. 17—18.

⁷ Introduction to Intercultural Studies. 18.

⁸ Introduction to Intercultural Studies. 18—20.

korlátozhatja, a második pedig még ezt a korlátozott megismerést is eltorzítja.⁹

E nehézségek ellenére az UNESCO-dokumentum lehetségesnek tartja a nagy kultúrák kapcsolatainak, egymás *ethnos*-központú szemléletének vizsgálatát. Ezt bizonyos mértékben kiegyensúlyozni kívánja a nemzeti kultúrák viselkedéstípusainak s ezek különböző szintű (politikus, kereskedő, turista) egymásrahatásának tanulmányozásával. E két problémakörhöz szervesen kapcsolódik egy harmadik, amely már a kulturális futurologia területére vezet át: vajon jelenleg a (kulturális) értékek, intézmények, viselkedéstípusok, a kultúrák világméretben való kiegyenlítődésének vagyunk tanúi, amely párhuzamosan halad egy új világgazdasági rend kialakulásával?¹⁰ Az erre vonatkozó feltevésekben nincs hiány: a jövő emberiség földrajzi-kulturális egységeit illetően az elgondolások öt és huszonnégy között ingadoznak, a Római Klub a maga tíz egységével ezek között középen helyezkedik el. De vajon kívánatos ez a fejlődéseredmény? Az International Federation of Institutes of Advanced Studies e feltevések ismeretében arra hívta fel nyomatékosan a figyelmet, hogy a kultúrák különbözőségének megmaradása alapvető feltétele az emberi nem túlélésének.¹¹

Mindezek után valószínűnek tűnik az UNESCO-dokumentumnak az a végső kicsengése, amely szerint a kultúrák egységesülésének és elterjedésének folyamata szorosan összefügg a világtörténet nagy mozgalmaival.¹² Így az emberiség története bizonyos értelemben a „teljes kultúrák” története.

Ezen a ponton kapcsolódik Közép-Ázsia civilizációinak története az UNESCO kultúra-kutatási programjához. Közép-Ázsia egy hatalmas földrész központi területe, amely természeti-földrajzi sajátosságai folytán átjárót biztosított a kontinens északi és déli, valamint keleti és nyugati fele között, s ezáltal sajátos színhelyévé vált ethnikumok és kultúrák találkozásának. Így elsőrendűen alkalmas történeti anyagot nyújt a kultúrák közötti kapcsolatok tanulmányozására, s egyben a kultúrák formálódása és a történeti folyamatok összefüggéseinek vizsgálatára.

Közép-Ázsia kultúráinak történetét és bonyolult összefüggéseit közel nyolc évezreden keresztül tudjuk többé-kevésbé nyomon követni, s e folyamatot az UNESCO-vállalkozás hat kötetben kívánja ábrázolni. Ez ideig az I–II. kötet kéziratjai készültek el, amelyek a palaeolithikumtól az i. sz. III. századig tekintik át Közép-Ázsia kultúráinak fejlődését és kölcsönös kapcsolatait.¹³ A következő fejtegetések e bonyolult folyamat egyik részletét kívánják megvilágítani.

Közép-Ázsiában az élelemtermelő kultúrák az i. e. VI. évezredben alakultak ki, s a szovjet régészeti kutatás három területi típusukat tudta elkülöníteni: a Džeytun-kultúrát Dél-Türkmenisztánban, a Kelteminari kultúrát az Uzbojtotól az Akča-daryáig terjedő területen és a Hissar-kultúrát a Tádzsik-fennsíkon egészen a Nyugat-Pamírig. Legfejlettebb ezek közül a Džeytun-kultúra volt: ismerte a növénytermesztést és az állattartást, népessége falutelepüléseken élt,

⁹ Introduction to Intercultural Studies. 22–24.

¹⁰ Introduction to Intercultural Studies. 26.

¹¹ Introduction to Intercultural Studies. 27.

¹² Introduction to Intercultural Studies. 28.

¹³ J. HARMATTA: Civilisations de l'Asie Centrale préislamique. CR UAI 1979. 15 skk.

kapcsolatban állott Mezopotámia és az Iráni-fennsík fejlettebb élelemtermelő kultúráival, mintegy azok határvidéke volt a Kopet-Dagon észak felé. A kelteminariak halász-vadász élelemtermelésüket csak később egészítették ki állattartással, míg a Hissar-kultúrában a vadászat és a növényi élelemgyűjtés mellett az állattartás is jelentős szerepet játszott.¹⁴

E három kultúra közül a Kopet-Dag területén elterjedt Džeytun-kultúra ethnikumá minden valószínűség szerint dravida volt, s az Iráni-fennsíkon az irániak bevándorlása előtt élt dravidák legészakibb csoportját képviselte. E területet a Tilmun-i kereskedelemről szóló sumer himnuszban említett aranyországgal, *Harali*-val (későbbi forrásokban *Arali*, *Arallu*) azonosíthatjuk, amely az említett szöveg szerint *Tukriš*-on túl, messze északkeleten feküdt. A *Harali* név szemmel láthatólag dravida eredetű, összefügg a dravida (tamil) *aral* 'ég, ragyog', *arali* 'tűz', *aralōn* 'Agni, nap' szavakkal, s jelentése ugyanaz lehetett, mint a később ugyanezt a területet jelölő óiráni **Xvāra-zmī*- 'a nap földje, Xvārizm' helynévnek.¹⁵

A dravida lakosság és kultúra másik fontos központja Irán területén ebben a korban Šahr-i Soxta volt, amelyet a leletanyag és nyugati kapcsolatai alapján a sumer irodalom *Aratta* országával szoktak azonosítani.¹⁶ E név szintén dravida eredetűnek látszik, amennyiben a tamil *arava* 'tamil férfi', *aravati* 'tamil nő' szavakkal hozható kapcsolatba. *Aratta* jelentése ezek szerint 'tamil település, tamil föld' lehetett.

A Kelteminari kultúrát felfedezése idején a dravidákkal hozták kapcsolatba.¹⁷ Ez a feltevés már akkor sem volt valószínű,¹⁸ ma pedig kétségtelennek látszik, hogy a dravida populáció a Kopet-Dagnál nem terjedt északabbra.¹⁹ A Kelteminari kultúrának a Kaspi-tengertől Tádzsikistánig terjedő hatalmas területén az ókori források az Óperzsa Birodalom korában a Kaspi-tenger mellett is és a Pamír-fennsík közelében is egy *Kaspioi* nevű népet említenek. Kísérlet történt arra, hogy e népben a burušaski nyelvet beszélő régi populációt lássanak,²⁰ amely egy feltevés szerint valaha a kaukázusi népek csoportjába tartozott volna, s így nyelvét, a burušaskit is a kaukázusi nyelvek rokonságába sorolták.²¹ Aligha lehet kételkedni abban, hogy a burušaski nyelvterület egykor sokkal nagyobb kiterjedésű volt, mint manapság, ugyanakkor azonban lehetetlen azt a Kaspi-tengerig kiterjeszteni és a Kelteminari kultúrával kapcsolatba hozni, mert az éppen a burušaskiak lakta területen nem mutatható ki.

Semmi akadályá sincs viszont annak, hogy a Kelteminari kultúra népességét a *Kaspioi*-jal azonosítsuk. Ennek az ethnikumnak egyik csoportját láthatjuk a *kaššu*-kban, akik az i. e. II. évezred első felében Babilóniába betörve az I.

¹⁴ B. G. GAFUROV—B. A. LITVINSKIY: История таджикского народа. I. Moskva 1963. 80 skk., 85 (elterjedési térkép).

¹⁵ J. HARMATTA: Migrations of the Indo-Iranian Tribes. Acta Ant. Hung. 26. 1978, 193.

¹⁶ J. HARMATTA: Emergence of Indo-Iranians, in: A History of the Civilizations of Central Asia. I. k. XV. fejezet. UNESCO, 1985.

¹⁷ S. P. TOLSTOV: По следам древнехорезмийской цивилизации. Moskva—Leningrád, 1948. 72 skk.

¹⁸ HARMATTA JÁNOS: Arch. Ért. 79. 1952, 78.

¹⁹ J. HARMATTA: Emergence of Indo-Iranians. s. a.

²⁰ J. MARQUART: Untersuchungen zur Geschichte von Eran. II. Göttingen 1905. 27 l., 3. jz., 141 l., 5. jz.

²¹ R. BLEICHSTEINER: Die werschikisch-burischkische Sprache im Pamirgebiet und ihre Stellung zu den Jephetitensprachen des Kaukasus. WBKL 1 (1930) 289—331.

Babilóniai dinasztia bukását okozták.²² A görög *Kaspioi*, óperzsa **Kāspa-*, **Kāspiya-*, középperzsa *Kāsp* név egy régi **Kāšva-* (< **Kācva-*) alaknak lehet a folytatása, amely az akkád *Kaššu*-ban is tükröződik. E név fejlődése hasonló lehetett az ósiráni **ašva-* (< **ačva-*) 'ló' szóéhoz, amelyből a médben és a baktriaiban *aspa-*, az óperzsaiban *asa-*, a sakában **ašša-* fejlődött. Az irániak az ósiráni korban és **Kāšva-* alakban ismerhették meg a nevet, amelynek fejleménye a médben és a baktriaiban **Kāspa-*, a sakában pedig **Kāšša-* lehetett. Éppen ezért nem meglepő, ha Hérodotos a *Kaspioi* népet egyrészt a Kaspi-tenger közelében (III 93), másrészt az Óperzsa Birodalom északkeleti részében említi (VII 67). Az ósiráni **Kāšva-* névalakból ugyanis éppen az ezeken a területeken elterjedt óiráni nyelvekben keletkezhetett **Kāšpa-*fejlemény. De maradtak nyomai a sakában létrejött **Kāšša-*alaknak is. Tovább északkeletre az Óperzsa Birodalom határaitól, tehát saka nyelvterületen, találjuk a *Kāš* országnevet, amelynek ez az alakja a párthusban és a szogdiban, *Κασία*, *Κασ* a görög és **K'ia-ša* az ókínai átírásban.²³ Ez az elnevezés él tovább a *Kāšyar* helynévben is. Mindezek a névalakok a **Kāšva-* név saka **Kāšša-*, későbbi **Kāši*, **Kāš* fejleményét tükrözik, s arról tanúskodnak, hogy e régi ethnikai elem maradványai a Kelteminari kultúra egykori területéről messze északkelet felé húzódtak.

Ezek után a Hissar-kultúra ethnikumának meghatározásánál nyelvföldrajzi okokból már csak a burušaski jöhet számításba. Hogy ez a nyelv egykor mai elterjedésénél sokkal nagyobb területen élt, két folyónév bizonyítja. Egyik a Tacitusnál fennmaradt *Sindes* folyónév, amely vagy a *Murgāb*-ot, vagy a *Tejen*-t jelölte s a burušaski *sinda* 'folyó' szóból magyarázható.²⁴ A másik a *Sir-darya* folyónév. Az idősebb Plinius említi, hogy a szkíták e folyót *Silís*-nek nevezik. Az elnevezés alapja a burušaski *ts.hil* 'víz' szó,²⁵ amely a mai *Sir-darya* (szó szerint *Sir-folyó*) névben is tovább él.

Közép-Ázsia e korai élelemtermelő kultúrái az i. e. III. évezredtől kezdve kapcsolatba kerültek a Közép-Ázsia felé terjeszkedő proto-indek és proto-irániak kultúráival.²⁶ Az indo-irániak kultúrájának kialakulása Kelet-Európában ment végbe. Ennek egyes szakaszait régészeti leletanyaguk és a velük érintkezésbe került finn-ugorok, baltiak, szlávok, dáko-mysek és kaukázusiak nyelvébe átvett jövevényszavak segítségével világosan nyomon tudjuk követni.²⁷

Az első szakasz az i. e. V. évezredben a szarvasmarhát, juhot, kecskét, disznót és kutyát magába foglaló állattartással kezdődik. E korban az élelemtermelést nagyrészt az állattartás szolgáltatta. Már megjelent a közlekedésben és a szállításban a két- és négykerekű kocsik, amelyet azonban még ökrökkel vontattak, s így döntő hatást nem gyakorolt a gazdaság és a közlekedés fejlődésére.

²² K. BALKAN: Kassitenstudien. I. Die Sprache der Kassiten. New Haven, 1954. 109, 131. Meg kell azonban jegyezni hogy a *kaššu* név nem lehet a *kaššu galzu ~ galdu* szó fejleménye. Ezt hangtörténeti és kronológiai okok egyaránt kizárják.

²³ W. B. HENNING: Sogdica. London, 1940. 8, 10.

²⁴ J. HARMATTA: Emergence of Indo-Iranians. s. a.

²⁵ J. HARMATTA: i. h. A burušaski adatokra D. L. R. LORIMER: The Burushaski Language. III. Oslo 1938. s. v.

²⁶ J. HARMATTA: i. h.

²⁷ J. HARMATTA: i. h.

A második szakaszt a ló i. e. 3500 körül bekövetkezett háziásítása jelzi, amely az állattartás és a gazdasági élet fejlődésének lehetőségeit alapvetően megváltoztatta. A gazdasági és társadalmi fejlődés felgyorsult és e szakasz vége felé, a bronzkort közvetlenül megelőző periódusban a ló tartás uralkodó jellegűvé vált. A nagy loállomány a küllős kerekű könnyű kocsis feltalálásával együtt lehetővé tette a közlekedés korábban elképzelhetetlen mértékű fejlesztését, s a harcikosoknak mint fontos újításnak a bevezetését a harcászathoz. További fontos következménye volt ennek, hogy a társadalmi differenciálódás erősebbé vált, megjelentek a „királyi” nemzetségek és a harcikosok és harcosok rendjei. E szakasz végén a proto-índek már elvonultak délkelet, a Kaukázus és Közép-Ázsia térségei felé.

A harmadik szakaszt a lovaglás feltalálása jellemzi, amely a proto-irániakat képessé tette a nomád állattartás kifejlesztésére és nagy lovas seregek szervezésére. Így lovasnomádokká fejlődtek, akiket a legelők rendszeres változtatására kényszerített nagy állatállományuk, egyoldalúvá vált gazdaságuk pedig szükségessé tette, hogy gazdasági kapcsolatokat létesítsenek a szomszédos földművelő népekkel. Éghajlati ingadozások és változások olykor arra kényszerítették az ősiráni lovasnomádokat, hogy állatállományuknak új legelőterületeket keressenek. Ezáltal jelentős ethnikai mozgalmakat idéztek elő. Mindezek a tényezők meggyorsították náluk a társadalmi osztályok (papság, harcosok, kézművesek, földművelők) kifejlődését, az államszervezet kialakulását és hódításaik révén hatalmas területek politikai és gazdasági megszervezését.

E fejlődés egyes szakaszai az indo-irániak kultúrájának és a Közép-Ázsiában kialakult kultúráknak a kapcsolatait is lényegében meghatározták. Az első szakaszban az indo-irániak kis állattartó csoportjai lassan szivárogtak be az ökológiailag nekik megfelelő területekre a halász-vadász vagy földművelő-kisállattartó közösségek közé és általában békés kapcsolatokat létesítettek velük. A második szakaszban nagyobb csoportok, nemzetségek keltek vándorútra kocsiharcosok jól szervezett katonai erejének vezetésével. Az új területen vezető társadalmi rétegeként telepedtek meg, de a korábbi társadalmi struktúrát és államszervezetet változatlanul hagyták. Végül a harmadik szakaszt már a lovasnomád törzsek tömeges mozgalmi jellemzői jellemzik, amelyek állatállományukkal együtt új legelőterületeket kerestek, a földművelő településeket elfoglalták, s azok termékeivel egészítették ki egyoldalú élelemtermelésüket.

Anélkül, hogy e kultúrák értékrendjét meg akarnánk határozni, nyilvánvalónak tűnik, hogy a Közép-Ázsiába behatoló indo-irániak kultúrája a következő elemeinek köszönhetően érvényre jutását: 1. az egy főre eső (állati) energia termelése e kultúrában lényegesen magasabb volt, mint Közép-Ázsia korai élelemtermelő kultúráiban; 2. ez a közlekedés és szállítás összehasonlíthatatlanul magasabb szintjét; 3. a fehérjetermelés és -fogyasztás lényegesen emelkedését tette lehetővé; 4. a nagy állatállomány gondozása, ellátása, mozgatása és védelme a társadalom szervezettségét szükségszerűen magasabb fokra emelte; 5. végül mindez a hadászat és haditechnika ugrásszerű fejlődését biztosította.

Ám mindez csak a harmadik szakaszra érvényes. Az első két szakaszban az indo-irániak kultúrájával létrejött kapcsolatok a közép-ázsiai helyi kultúrák fejlődését is elősegítették. Világosan mutatja ezt a kaššuk esete, akik integrálni tudták az indo-iráni kocsiharcosokat és állattartó kultúrájukat, s ezáltal egy időre még a babilóni kultúrával szemben is részleges fölénybe kerültek. Végül is azonban a harmadik szakaszban a proto-índek, majd a proto-iráni törzsek tömeges vándorlása kettészakította és kiszorította helyéből a Kelteminari kul-

túra **Kāšva* populációját, amelynek egyes részei ezután messze északkeletre húzódtak, s talán részévé váltak a szamojédok ethnogenetikai folyamatának is, átruházva rájuk nevüket, a *kāšva* > *kaša* 'ember' szót, amely azok saját magukról használt megnevezésévé vált.²⁸

Az indo-iráni pásztortörzsek és Közép-Ázsia régi földművelő populációinak kultúrái között azonban a kapcsolat nem volt egyoldalú. A két kultúrából végül is egy magasabb társadalmi szervezettségű, az élelemtermelés s egyáltalán az anyagi kultúra magasabb szintjén álló, megtelepült kultúra jött létre s az i. e. VI. században az Óperzsa Birodalom megalakulásával az északi nomád pásztorkultúrák s a déli földművelő-állattartó megtelepült kultúrák övezetei az Uzboy — Aral tó — Sir-darya vonal mentén állandósultak.²⁹ A két kultúra-övezet megszilárdulása megnyitotta az utat ahhoz, hogy létrejöhessen a kapcsolat a Földközi-tenger és Kína közötti területen kialakult négy nagy kultúra: az antik, az előázsiai—iráni, az ind és a kínai kultúra között s e nagy kultúrák találkozása első ízben váljék a világtörténet — a „teljes kultúrák” története — meghatározó tényezőjévé.

²⁸ G. F. ДЕВЕС: Селькупы. Антропологический очерк. ТИЭ II. Москва 1947. 132—133. Debec az antropológiai adatok alapján felismert az osztjákszamojédoknál egy déli eredetű összetevőt, amelyet dél felé a Szaján hegység területére vezet vissza. Ez a terület közbeeső helyet foglal el az osztjákszamojédok és *Kasia* ország között, ameddig a **kāšva* elemet nyelvészeti eszközökkel észak felé nyomon tudjuk követni. A szamojéd **kaša* 'ember' szóról P. ХАЙДУ: Die Benennungen der Samojeden. JSFOu LIV. Helsinki, 1950. 32 skk.; továbbá A. J. ЖОКИ: Die Lehnwörter des Sajansamojedischen. MSFOu CIII. Helsinki, 1952. 171 sk. A török *qāš* 'ember' szó mint későbbi iráni jövevényszó Joki kételye ellenére is összefügghet Hajdú feltevésének megfelelően a szamojéd **kaša* szóval.

²⁹ J. HARMATTA: Civilisations de l'Asie Centrale préislamique. CR UAI 1979. 16.